

НАЗВАНИЯТА *БЪЛГАРИН*, *БЪЛГАРСКИ* И
СЛОВОСЪЧЕТАНИЕТО *БЪЛГАРСКИ ЕЗИК* ПРЕЗ РАННОТО
СРЕДНОВЕКОВИЕ

Елка Мирчева
Институт за български език, БАН

THE PHRASE *BULGARIAN LANGUAGE* IN THE EARLY
MIDDLE AGES

Elka Mircheva
Institute for Bulgarian Language, Bulgarian Academy of Sciences

Резюме: Статията анализира случай на употреба на словосъчетанието „български език“ в един от най-рано осъществените в Преслав преводи на старобългарската книжнина – *Диалозите* на папа Григорий Велики. Привежда се сравнителен материал от малкото на брой подобни случаи, които предлагат византийските извори и старобългарските епиграфски паметници. Както и в тях, „български език“ в периода до XI–XII в. се използва за езика на протобългарите.

Ключови думи: български език, протобългари, старобългарска книжнина

Abstract: The article analyzes a case of using the phrase „Bulgarian language“ in one of the earliest translations of Old Bulgarian literature in Preslav – *Dialogs* of Saint Gregory the Great. Comparative material is given from the small number of similar cases offered by the Byzantine sources and the old Bulgarian epigraphic monuments. As with them, the „Bulgarian language“ in the period up to the XI–XII centuries was used as the language of the Proto-Bulgarians.

Keywords: Bulgarian language, Proto-Bulgarians, Old Bulgarian literature

Какво означава словосъчетанието „български език“?

Днес отговорът на този въпрос със сигурност не би затруднил никого. И все пак да се обърнем към определението: според авторитетния *Речник на бъл-*

гарския език „български“ означава: „Който е на българите и на България, общ за всички българи“¹.

В ранносредновековна България обаче има ясно разграничение между етнонима *възгаринъ*, прилагателното *възгарьскъ* и езика на славяните от българската група на южнославянските езици, чийто език, който, подобно на всички останали славянски езици, и в домашни, и в чужди извори от този период носи названието *словѣньскъ*. Измежду домашните извори най-старите регистрирани случаи на употреба на *възгаринъ*, *възгарьскъ* са 2 епиграфски паметника. Единият от тях е строителният надпис на цар Иван Владислав от 1015–1016 г.: *сѣ же градъ дѣланъ быст(ь) ... на спсение ї на жизнь възгаромъ; (в)ыстѣ възгаринъ родомъ; (сѣ градъ зид)аемъ и дѣлаемъ ѿваном самдръжъцемъ възгарьско(мь)*. Вторият е надпис от печат от Преслав и датира от края на IX в.: *ги помози твоемоу равоу гевургѣи чръньцю и сункелъ възгарьс(комъ)* (СтбР/StbR 1: 91).

Без съмнение много популярен текст сред домашните извори е *Пространното житие на св. Методий* и неговата глава V: прилоучи же сѣ въз тѣзи дни ростиславъ князь словѣньскъ сѣ стоплъкъмъ посласта из моравѣ къ црю михаилоу, глѹща тако ѿко: *бжїеню млтню сѣдрави ксѣмъ, и соутъ въз нѣзи възшли оучители мнози крѣстиани из влахъ и из гръкъ, и из нѣмьць оучащє нѣзи различє. а мзи словѣни проста чадъ и не имамъ, иже бзи насъ наставиш на истиноу и разоумъ сказахъ. то добръи владко, послѣ такъ моужь, иже нѣзи исправитъ всѣакоу правдоу. тѣгда црь михаилъ рече къ философю константиноу: слышиши ли рѣчь сїю. инъ сего не можеть сѣтворити, развѣ тебе. тѣ на ни дари мнози и поимъ братъ свои игоуменъ мѣфѣдин, иди же. въз во кста селоунина, да селоунане вси чисто словѣньскѣи бесѣдоують* (Климент Охридски/Kliment Ohridski 3: 188).

Към това трябва да добавим и две извънредно важни приписки към знакови преводи, осъществени в Преслав. Макар и съхранени днес в късни руски преписи, безусловно е прието, че те са оставени от старобългарските книжовници Тудор Доксов и Григорий Презвитер и мних. Тези колофони потвърждават, че през периода на Първото българско царство институциите носят името „български“, а наложилият се говорим и писмен език е „славянски“. През 907 г. Тудор Доксов преписва в манастир на устието на р. Тича *Словата против арианите* на св. Атанасий Александрийски, преведени от Константин Преславски. В превода той отбелязва: *са книги бгочестныа, наричемыа афанасїи. повелѣнїем княза нашего болгарска. именем сїмеона прѣложи ѿ епископ констонтин, в словенскъ язык, ѿ гръчьска ... в се зво лѣто успе раб бжїи сего княза ѿцъ ... благовѣрны госпѣ нашъ болгарскъ. именем борисъ (по смятания за най-близък до оригинала препис в Син 111, ГИМ², л. 212б) (Христова и др./Hristova et al. 1982). Друг старобългарски книжовник, творил през същия период – Григорий презвитер, – оставя запис в направения от него превод на историческа компилация, известна в науката с името на книго-*

¹ <http://ibl.bas.bg/rbe/>

² Държавен исторически музей, Москва, Синодална сбирка.

хранилището, в което е запазен най-старият препис от XV в., с името *Архивски хронограф*: книги *завѣта бжїа вѣхаго* *сказующе образы новаго завѣта*. истиннѣ свѣщюу. преложи са *ѡ гречьска азька* *вз словенскы* *при князи* *вльгарстѣ* *семионѣ* *сне* *бориши* *григоріе* *презвитере* *мнихо* *всѣ* *црковны* *вльгарьскы* *црквеи*. повеленіе *того* *книголюбца* *с* *кназ* *семеона* (по препис РГАДА, МГАМИД³, № 279/658, л. 2с)⁴.

Без съмнение това разделение отразява сложните връзки между двата основни етнически елемента, основали Българската държава и поставили началото на създаването на българската народност – протобългарите и славяните, но по никакъв начин не може да постави под съмнение българския характер на старобългарския език, доказан многократно в многобройни научни трудове. Домашните извори сочат, че в периода IX–X в. „българин“ и „български“ е квалификация, която се отнася до държавната институция, а „славянски“ е назоваван езикът на славяните от източната група на южните славянски езици. Същата е картината и в чуждите извори за българската история. Така например езикът на немалкото на брой славянски племена, които във византийските извори са ясно поделени на тимочани, моравяни, стримонци, драговити, рихнини, ревзити, смоляни и т.н., носи общото наименование „славянски език“. Въпреки близостта между славянските езици знакови особености, типични като съвкупност единствено за българския език през вековете, доказват по категоричен начин, че старобългарският книжовен език, чието начало е поставено от св. св. Кирил и Методий, е създаден на основата на говора на славянското население около Солун, който принадлежи към така наречената българска група на южните славяни.

Първото свидетелство, при това чуждо свидетелство, че славяните от източната група на южнославянската група са наречени „българи“, а езикът, който говорят, легнал в основата на първия славянски писмен език, е „български език“, се открива в Теофилактово житие на св. Климент Охридски, чието пълно заглавие е: *Живот, дейност, изповедание и кратък разказ за чудесата на светия отец наш Климент, епископ български, написан от светлейшия и славен архиепископ на Първа Юстиниания и цяла България Теофилакт, който бил магистър на реторите в Константинопол* (Илиев/Пиев 2010: 199).

Като илюстрация привеждам избрани моменти от многократното повтаряне на „българска държава“, „български народ“ и „български език“ от Теофилактово житие по превода на И. Илиев: (гл. 5): ... *Така, че славянският народ, или всъщност българският, не разбирал Писанията, съставени на елински* (гл. 15): ... *великият Методий тогава непрекъснато дарявал с благодеянията на словата и княза на българите Борис* (гл. 16) ... *При него и българският народ започнал да се удостоява с Божието кръщение и да се християнизират. Когато светците, имам предвид Кирил и Методий, видели, че има много вярващи и мнозина стават чада Божии от вода и Дух, но и въобще са лишени от*

³ Руски държавен архив за древни документи, сбирка на Московския държавен архив на Министерството на външните работи.

⁴ https://histdict.uni-sofia.bg/chronograph/cshow/doc_28

духовна храна, изнамерили азбуката (...) и извършили превода на Писанията на български език... И така българският народ бил освободен от скитското заблуждение (гл. 62) ... След това, като се посъветвал с по-мъдрите от своите приближени, които всички се отнасяли към Климент като към баща и вярвали, че само това е угодно Богу, което оказва почит на този човек, той (Симеон) го поставил за епископ на Драговиста или Велика и така Климент станал първият епископ (служещ) на български език (Илиев/Пиев 2010: 200–222).

По въпроса за точната датировка на това съчинение съществуват различни мнения – тези от учените, които споделят мнението, че автор на агиографския текст наистина е охридският епископ Теофилакт, смятат, че текстът е писан в края на XI или в началото на XII в. Онези, които предполагат друг автор, сочат като време на поява XII в. И при двете датировки се потвърждава тезата, че изравняването на „български“ и „славянски“ става след края на Първото българско царство.

Преди това прилагателното „български“ се използва като определение и на езика на протобългарите. Примерите са регистрирани в исторически извори за българската история⁵. И в двата случая, които привеждам по-долу, става дума за период преди основаването на Българската държава.

Първото споменаване е в Хрониката на сирийския писател Псевдо-Захарий Ритор, посветена на историята на Източната църква и на Византийската империя, със заглавие *Книга със записи за събития, станали в света*. Съчинението е написано в средата на VI в. на сирийски (Пигулевска/Pigulevskaia 1941⁶; ПЭ/РЕ 19, 677–678⁷).

В глава 7 на книга 12 Псевдо-Захарий прави описание на народите, живеещи на Изток. Това описание представлява допълнение към съчинението за народите на вселената на Птоломей Филометар, цар на Египет, съставил своя труд през 150 г. от н.е. Ето и тази добавка в превод от сирийски на Н. В. Пигулевска: *Вместе с этими (упомянутыми) в географии Птолемея сарматами, скифами и сериками, в этой северной стране есть верующие пять народов с их двадцатью четырьмя епископами. Их католикос находится в Довине, большом городе Персидской Армении; Григорием, по имени, был католикос, муж праведный и знаменитый. Гурзан также земля в Армении, с языком, подобным греческому, у них есть царек христианский, подвластный царю Персии. Аран также земля, в той же земле Армении, со своим языком, с народом верующим и крещеным, у них есть царь, подчиненный персидскому царю. Сисган также земля со (своим) языком верующим народом, но живут в ней и язычники. Базган земля со своим языком, которая примыкает и простирается до Каспийских ворот и моря, находящихся в пределах гунских. За воротами (живут) бургары*

---

⁵ Изказвам сърдечна благодарност на Димо Чешмеджиев за колегиалната помощ в търсенето на паралелни примери.

⁶ http://www.orientalstudies.ru/rus/index.php?option=com_publications&Itemid=75&pub=998

⁷ <http://www.pravenc.ru/>

со (своим) языком, народ языческий и варварский, у них есть города и аланы у них пять городов (Пигулевска/Pigulevskaia 1941: 165).

Този важен исторически извор определя протобългарите като народ със свой език и дава ценна информация за това, че имат градове.

Вторият случай на споменаване на езика на протобългарите е в едно особено важно за българската история византийско съчинение – *Чудесата на св. Димитър Солунски* (Miracula Sancti Demetrii). Това са легенди за чудеса, станали в Солун след мъченическата смърт на светеца. Съставени са през периода от края на VI до средата на VII в. (ГИБИ/GIBI 3). Голяма част от посмъртните чудеса на защитника на Солун са свързани с неговата намеса, която помага на града в отблъскването на набезите на трайно уседналите по това време в тези територии протобългари и славяни. Заглавието на едно от чудесата на светеца в гръцките ръкописи носи наслов: Περὶ τοῦ μλετηθέντος κρυπτῆς ἐμφυλίου πολέμου κατὰ τῆς πόλεως παρὰ τοῦ Μαύρου καὶ Κοῦβερ τῶν Βουλγάρων (За междуособната война, тайно замислена срещу нашия град от българите Мавър и Кувер) (ГИБИ/GIBI 3: 158)⁸. Има се предвид заселването на протобългари под предводителството на Кувер в Македония (ГИБИ/GIBI 3: 93)⁹ през периода между 668 и 674 г. и опитите за превземането на Солун¹⁰. Въпросният Кувер и неговият приближен Мавър замислят план как да превземат града с измама. С изпълнението на тази задача се заема, както пише в *Чудото*: „един от неговите първенци (Мавър е приближен на Кувер), който бил изтъкнат и лукав във всичко, знаел нашия език, както и езика на римляните, на славяните и на българите. Τίνα τῶν αὐτοῦ ἀρχόντων ἔξοχον ὄντα καὶ πανοῦρον ἐν πᾶσι καὶ τὴν ἡμᾶς ἐπιστάμενον γλῶσσαν καὶ τὴν Ῥωμαίων, Ἑκλάβων καὶ Βουλγάρων“ (ГИБИ/GIBI 3: 160–161). Така описаните умения на Мавър му позволили да проникне безпрепятствено под прикритие в Солун и да организира превземането му отвътре.

И двете приведени по-горе употреби на словосъчетанието „български език“ са от чуждоезикови източници – сирийски и византийски.

В настоящата публикация ще обърна внимание на употребата на словосъчетанието „български език“ в старата българска книжнина. Това са двата превода на *Диалозите* на папа Григорий Велики (Dialogorum libri quattuor, de vita et miraculis partum Italicorum, et de aeternitate animarum), известни в славянската книжнина под наименованието *Римски патерик* – разкази за живота и чудесата на монасите от Северна Италия в четири книги, съставени под формата на беседи между светеца и дякон Петър. *Римският патерик* е написан на латински език през 593–594 г. Между 741 и 752 г. последният грък на престола на св. Петър, папа Захарий, го превежда на гръцки език под заглавие Διάλογοι ἱστορικοὶ περὶ πολιτείας διαφόρων πατέρων ἐν τῇ Ἰταλία διαλαμψάντων.

---

⁸ Бел. под линия.

⁹ Бел. под линия.

¹⁰ Въпросът за идентификацията на Кувер е била повод на множество публикации, към които настоящата разработка няма цел да вземе отношение.

Славянският превод на съчинението на папа Григорий е свързан с България¹¹, където е преведен 2 пъти. Първият превод е свързан с Преславския книжовен център (Диди 2001). Вторият превод е търновски от XIV в.¹² В третия превод „българин“ и „български език“ се появяват в глава 26 на книга 4. Тя е посветена на това как понякога на прага на смъртта умиращите могат да правят предсказания. В старобългарския превод тази глава липсва в определения от Кр. Диди вариант А₁¹³ на *Римския патерик*, докато във вариант А₂¹⁴ присъства. Този разказ е включен и в среднобългарския превод.

Въпреки че според мен съвсем правилно нарича по-архаичната версия на старобългарския превод на *Диалозите* А₁, а ревизираната – А₂, Кр. Диди смята за първична и пълна версия А₂, от която по-късно е направен съкратен вариант (съкратен е половината от обема на съчинението на Григорий Велики, като не само липсват глави, но и в рамките на включените в А₂ текстове има съкращения) версия А₁. При това съкращаването е било съпроводено с езикова архаизация на превода (Диди/Didi 2001: III). Между А₁ и А₂ има лексикални различия. В случая с „българския език“ за нас е важно, че от А₁ липсва глава 26 от книга 4, т.е. на практика можем да сравняваме начина на превод в старо- и в среднобългарския превод, но не и в двете версии на първия превод.

Без да влизам в повече бележки около старобългарските версии на *Диалозите*, на които ще се спра на друго място, и оставяйки в рамките на разглежданата тема, ще кажа, че според мен първоначално е бил направен превод на съкратен вариант на съчинението на Григорий и това е версия А₁. В по-късен етап от развоя на книжовния език, както посочва Кр. Диди, възниква цар-Симеоновата редакция на текста и това е версия А₂, която е пълна и определено по-нова в лексикално отношение (Диди/Didi 2001: XIII). Така по мое мнение първоначалният вариант А₁ е съкратена версия на текста, която е по-архаична. В по-късен период е преведена и останалата половина от текста. При тази добавка текстът е претърпял лексикална редакция в духа на преславските преводи.

Да се върнем към *Римския патерик* и разказа, в който се споменава „българският език“.

По време на чумна епидемия в Рим в дома на римския патриций Валериан живеел младеж на име Арментарий, който се отличавал с необикновената си

---

¹¹ Смятам, че предположението, че преводът на *Диалозите* на папа Григорий е осъществен в Моравия, е надживяно в палеославистиката, особено след изданието на Кр. Диди (Диди/Didi 2001).

¹² За старобългарския превод използвам изданието на Диди 2001. Среднобългарският превод е достъпен на страницата на платформата Encyclopedia Slavica sanctorum <http://eslavsanct.net/index.php?lang=bg>. Текстът е подготвен от П. Петков по ръкопис от XIV в. – Q.I.275 от РПБ, Санкт-Петербург.

¹³ Версия А₁ е засвидетелствана само в 2 ръкописа – Sin 265 от XVI в. и Uv 202 XVII в. (Диди/Didi 2001: II).

¹⁴ Версия А₂ е запазена в многобройни ръкописи. Нейни представители са Pog. 909 от XVI в., Sin 992=VMC, Cud 233 от XVII в. (Диди/Didi 2001: III).

смиреност и простодушие. Момчето заболяло и било на прага на смъртта, когато душата му за момент го напуснала, а когато отново дошъл на себе си, казал да повикат господаря на дома и съобщил пред всички, че е бил на небето и сега знае кой ще умре от болестта, която поразила къщата. „Този и този ще умрат, а ти не се бой“ – казало момчето на господаря си. „Няма да умреш сега. За да повярваш, че говоря истината, ще ти кажа, че на небето получих дар да говоря на всички езици. Ти знаеш, че не зная гръцки, а сега говоря. Увери се!“ Тогава господарят му заговорил на гръцки и момчето му отговорило. В дома на Валериан живеел един спатарий българин. Той бил доведен при болното момче и започнал да му говори на български език. И тогава младежът, роден и възпитан в Италия, му отговорил на неговия език, като че ли произхождал от този народ. Всички се удивили и повярвали на неговите пророчески думи.

Това е съдържанието на интересувания ни епизод от глава 26 на книга 4 на *Римския патерик*. Сред непознатите, трудни за усвояване езици, до гръцкия (вероятно с още по-голяма степен на трудност) е нареден българският език. Чудесната способност за говорене на много езици (глосолалия), с която се сдобива болният младеж, е причина до нас в преводни старо- и среднобългарски текстове да бъде употребено словосъчетанието „български език“.

Рим е сполетян от чумна епидемия през последното десетилетие на VI в. Именно за нея говори неведнъж в своите *Диалози* папа Григорий Велики. Без съмнение българинът с чин спатарий е протобългарин.

Ето как е предаден в двата превода на *Римския патерик* този момент от глава 26:

PL 77, 361

In ea quoque domo praedicti Narsar spatharius Bulgar manebat: qui festine ad aegrum deictus, et Bulgarica linguā locutus est; sed ita puer ille in Italia natus et nutritus, in eadem Barbara locutione respondit ac si ex eadem fuisset gente generatus. Murati sunt omnes I qui audiebant atque ex duarum linguarum experimentis quas eum antea nescisse noverat, crediderunt de omnibus quas probare minime valebant

PL 77, 361 / Диди/Didi 2001: 418

Ἐν δὲ τῷ αὐτῷ οἴκῳ σπαθάριος τοῦ προλεχθέντος πατρικίου Ναρσῆ ἦν ἀπληκευμένος, τῷ γένει βούλγαρος· οὗτος πρός αὐτὸν ἀπενεχθεὶς, τῇ τῶν Βουλγαρῶν γλώσσῃ ἐλάλησαν αὐτῷ. Ὁ δὲ αὐτὸς παῖς ὁ ἐν τῇ Ἰταλίᾳ γεννηθεὶς καὶ ἀνατραφεὶς, οὕτω τὴν αὐτὴν βάρβαρον γλῶσσαν ἀποκριθεὶς ἐλάλει, ὡς τι ἐν αὐτῷ τῷ γένει πῆρχε γεννηθεὶς. Πάντες δὲ οἱ ἀκούσαντες τὰς δύο ταύτας γλώσσας αὐτὸν λαλήσαντα, ἄσπερ πρῶτον οὐκ ᾔδει, καὶ περὶ τῶν λοιπῶν ἐπίστευσαν ἀληθῆ αὐτὸν λέγειν

Диди/Didi 2001: 419 (Рог 104r) (старобългарски превод)

в дома же патрикіа много. наречъ бѣше господою. сѣи доведенъ къ втрокоу вномоу. болгарскомъ к нему прогла языкомъ. втрокъ же внъ въ италиѣ роженъ прогла к нему болгарскы. тако и въ самои внои странѣ. и роди сѣ и възрѣасте. вси же слышавша и глѣуща и сима языкомъ. и въ прочѣихъ вѣрѣваща

Q.I.275, 199г (среднобългарски превод)

вз том же домоу меченосецъ прѣрѣнаго патрикіа зовомаго нарси, бѣше нааѣть родомъ възгаринь. тѣъ кз нѣмоу ѡведемъ бывъ възгарьскимъ азъкомъ възгла емъ. тѣъ же ѡтрокъ иже въз италіи роженъ и възпитанъ бывъ. тако тѣмъ тоужимъ азъкомъ ѡвѣщавъ глааше . іакоже да би въз томъ азъцѣ роженъ былъ. възси же слышавше и два сна ꙗзыка того главша іаже прѣже не вѣдѣше, и о прочий вѣрѣваша истинѣ томоу глаати

Краткият откъс дава ясна представа за различията между старо- и среднобългарския превод на *Диалозите*¹⁵.

В следващите редове ще обърна внимание на някои от тях.

Любопитно е, че името на момчето, Арментарий, изчезва в трансмисията на текста на *Диалозите* още в гръцкия превод, където на негово място се появява смирен и простодушен пастир. Това от своя страна става повод в старобългарския превод гръцкото βουκόλος да е преведено с характерното за обвързаните с Преслав текстове пастоухъ, а в търновския превод на това място стои пастырь.

Интересен е моментът, в който по доста пестелив начин се въвежда нашият спатарий. Гръцкият текст съобщава, че той е: σπαθάριος τοῦ προλεχθέντος πατρικίου Ναρσή ἢν ἀπληκευμένος. τῷ γένει βούλγαρος. Преславският превод пропуска военния чин на българина и предава тези думи като: в домъ же патрикіѣ ѡного. нарѣъ вше господю. В старобългарския превод ἢν ἀπληκευμένος е предадено с господю, а тук господъ е в значение на „дом, стопанство“. Подобни примери привежда Речникът на Срезневски (Срезневски/Sreznevskii 1: 562–563). Българинът най-вероятно е бил нает в дома на патриция. За наемане на служба говори и среднобългарският превод – бѣше нааѣть.

Интересно, че в първия превод на *Диалозите* отсъства не само военното звание на българина. Липсва и споменаването на неговия произход, т.е. съответствие νύτῳ γένει βούλγαρος. Съвсем друг е подходът в среднобългарския превод, който следва плътно гръцкия текст. Тук войнското звание на българина, *спатарий*, е предадено като меченосецъ – въз том же домоу меченосецъ прѣрѣнаго патрикіа зовомаго нарси, бѣше нааѣть родомъ възгаринь. В обвързани с Преслав старобългарски преводи *спатарий* често се предава с прабългарската военна титла *чигот* (Славова/Slavova 2010, Билярски/Bilyarski 2011, Мирчева/Mircheva 2019). Още в края на X в. срещу *спатарий* се появява друг, този път славянски, превод – мечѡнѡшыцъ. Лексемата се среща в надписа на златен пръстен печат от края на X в., открит в Пазарджишко, който гласи: мечѡнѡшыа тагчи. Т. Славова привежда примери за използването на мечѡноша, мечѡношыцъ от Хрониката на Амартол (Славова/Slavova 2010: 115). Тази калка (σπαθάριος < σπάθη широк, дълъг меч) явно трайно се настанява в старобългарския книжовен език.

¹⁵ Целият откъс, разказващ за отрока Арментарий, в латинския му първообраз, гръцкия, старо- и среднобългарския превод е приведен в Приложението.

Когато довеждат *спатария* при болния младеж, за да проверят дали наистина може да говори на всички езици, българинът заговаря на родния си език, а момчето му отговаря на същия език. Този момент в гръцкия текст е предаден като: τῆ τῶν Βουλγαρων γλώσση ἐλάλησαν αὐτῷ. Ὁ δὲ αὐτὸς παῖς ὁ ἐν τῆ Ἰταλίᾳ γεννηθεὶς καὶ ἀνατραφεὶς, οὕτω τὴν αὐτὴν βάρβαρον γλῶσσαν ἀποκριθεὶς ἐλάλει. Един път езикът е „български език“, но втория път е „чужд език“. В ранния, старобългарския превод, нашият преводач на 2 пъти повтаря „български език“ – болгарськомъ к нему ꙗзꙋкомъ. ѿтрокъ же ѿнъ въ италїи роженъ ꙗзꙋкъ к нему болгарськы, докато преводът от XIV в. следва дословно своя гръцки прототип – възгласъкъмъ ѿзꙋкъмъ възгласъкъмъ емъ. тъ же ѿтрокъ иже въ италїи роженъ и възпитанъ бывъ. тако тѣмъ тоужимъ ѿзꙋкомъ ѿвѣщавъ глааше.

Римският патерик засега е единственият писмен източник от старобългарската книжнина, в който откриваме словосъчетанието „български език“. Употребата му е в смисъла на оскъдните данни от чуждите исторически извори и потвърждава, че в ранния етап от развоя на Българската държава и на българската средновековна книжнина то се свързва единствено с езика на протобългарите и не се отнася до славяноезичното население на държавата.

Литература

- Биярски 2011:** Биярски, Ив. *Публично- и каноничноправна лексика в българското средновековно пространство*. Варна: ВСУ „Черноризец Храбър“, 2011.
- ГИБИ 3:** *Гръцки извори за българската история*. Т. 3. София: БАН, 1960.
- Диди 2001:** Дидди, Кр. *Патерик римский. Диалоги Григория Великого в древнеславянском переводе*. Москва: Индрик, 2001.
- Илиев 2010:** Илиев, И. *Св. Климент Охридски. Живот и дело*. Пловдив: Фондация „Българско историческо наследство“, 2010.
- Климент Охридски 3:** *Климент Охридски. Събрани съчинения*. Т. 3. София: БАН, 1973.
- Мирчева 2019:** Мирчева, Е. Към въпроса за прабългарската военна титулатура. – В: *Доклади от Международната годишна конференция на Института за български език „Проф. Любомир Андрейчин“* (София, 14–15 май 2019). София, 2019, 122–131.
- Пигулевска 1941:** Пигулевская Н. В. *Сирийские источники по истории народов СССР*. Москва – Ленинград: АН СССР (Труды Института востоковедения Академии наук СССР, 41), 1941. <http://www.orientalstudies.ru/rus/index.php?option=com_publications&Itemid=75&pub=998>
- ПЭ 19:** *Православная энциклопедия под редакцией Патриарха Московского и всея Руси Кирилла*. Т. 19 <<http://www.pravenc.ru/>>
- Славова 2010:** Славова, Т. *Владетел и администрация в ранносредновековна България. Филологически аспекти*. София: ПАМ Пъблишинг къмпани, 2010.
- Срезневски 1:** Срезневский, И. И. *Материалы для словаря древнерусского языка по письменным памятникам*. Т. 1. Санкт-Петербург: Типография Императорской академии наук, 1893.
- СтБР 1:** *Старобългарски речник*. Под редакцията на Дора Иванова-Мирчева. Т. 1. София: Валентин Траянов, 1999.

Христова и др. 1982: Христова, Б., Д. Караджова, А. Икономова, Б. Райков, Ив. Дуйчев. *Български ръкописи от XI до XVIII в., запазени в България. Своден каталог*. Т. 1. София: Народна библиотека „Кирил и Методий“, 1982.

References

- Bilyarski 2011:** Bilyarski, Iv. *Publichno- i kanonichnopravna leksika v balgarskoto srednovekovno prostranstvo* [Public and canonical vocabulary in the Bulgarian medieval space]. Varna: VSU „Chernorizets Hrabar“.
- GIBI 3:** *Gratski izvori za balgarskata istoria* [Greek sources on Bulgarian history]. Т. 3. София: BAN, 1960.
- Diddi 2001:** Diddi, Cr. *Paterik rimskii. Dialogi Grigoriia Velikogo v drevneslavianskom perevode* [Paterik Roman. Dialogues of Gregory the Great in the Old Slavic translation]. Moskva: Indrik, 2001.
- Iliev 2010:** Iliev, I. *Sv. Kliment Ohridski. Zhivot i delo* [St. Kliment of Ohrid. Life and work]. Plovdiv: Fondatsia „Balgarsko istoricheskoto nasledstvo“, 2010.
- Hristova et al. 1982:** Hristova, B., D. Karadzhova, A. Ikonomova, B. Raykov, Iv. Duychev. *Balgarski rakopisi ot XI do XVIII v., zapazeni v Bulgaria. Svoden katalog*. Т. 1. София: Народна библиотека „Кирил и Методий“, 1982.
- Kliment Ohridski 3:** *Kliment Ohridski. Sabrani sacheneniya* [Kliment of Ohrid. Collected works]. Vol. 3. София: BAS, 1973.
- Mircheva 2019:** Mircheva, E. Kam vaprosa za prabalgarskata voenna titulatura [On proto-Bulgarian military title]. – In: *Proceedings of the International Annual Conference of the Institute for Bulgarian Language „Prof. Lubomir Andreychin“* (София, May 14–15, 2019). София, 2019, 122–131.
- Pigulevskaya 1941:** N. V. Pigulevskaya, *Siriiskie istochniki po istorii narodov SSSR* [Syrian sources on the history of the peoples of the USSR]. Moskva – Leningrad: AN SSSR (Trudy Instituta vostokovedeniia Akademii nauk SSSR, 41), 1941. <http://www.orientalstudies.ru/rus/index.php?option=com_publications&Itemid=75&pub=998>
- PE 19:** *Pravoslavnaia entsiklopediia pod redaktsiei Patriarkha Moskovskogo i vseia Rusi Kirilla* [Orthodox encyclopedia edited by Patriarch of Moscow and All Russia Kirill], Т. 19 <<http://www.pravenc.ru/>>
- Slavova 2010:** Slavova, T. *Vladetel i administratsia v rannosrednovekovna Bulgaria. Filologicheski aspekti* [Ruler and administration in early medieval Bulgaria. Philological aspects]. София: PAM Publishing kompani, 2010.
- Sreznevskii 3:** Sreznevskii, I. I. *Materialy dlia slovaria drevnerusskogo iazyka po pis'mennym pamiatnikam* [Materials for a dictionary of the ancient Russian language. According to manuscripts], Т. 3. Sankt-Peterburg: Tipografiia Imperatorskoi akademii nauk, 1893.
- StbR 1:** *Starobalgarski rechnik. Pod redaktsiyata na Dora Ivanova-Mircheva* [Old Bulgarian dictionary. Edited by Dora Ivanova-Mircheva], Т. 1. София: Valentin Trayanov, 1999.
- PL:** Migne, J.-P. *Patrologiae Cursus Completus. Series Latina*. <<http://patristica.net/latina/>>

ПРИЛОЖЕНИЕ:

<p>PL 77, 361 Книга IV, глава 26</p>	<p>PL 77, 361 Диди 2001, 418</p>	<p>Старобългарски превод на Диалозите на папа Григорий Велики Диди 2001, Рог 104г</p>	<p>Среднобългарски превод на Диалозите на папа Григорий Велики (По Q.I.275, 199г)</p>
<p>Patricii Narsae temporibus hanc urbem vehementer afflixī, in domo praedicti Valeriani puer Armentarius fuit praecipual simplicitatis et humilitatis. Cum vero ejusdem advocate domus eadem clade vastaretur, idem puer percussus est et usquead extremum deductus. Qui subito sublatus a praesentibus, postmodum rediit, subique dominum suum vocari fecit. Cui aid: Ego in coelo fui, et qui de hac domomoritus sunt agnovi. Ille, ille, atque ille morituri sunt; to vero ne timeas, quia in hoc tempore moriturus non es. Ut vero scias quod me in coelo fuisse verum fateor, ecce accepi illic ut linguis omnibus loquar. Nunquid libi incognitum fuit Graecam me linguam omni no non nosse ? et tamen Graece loquere ut cognoscas an verum sit quod me omnes linguas accepisse testificor. Cui tunc Grace dominus suum locutus est, atque ita ille in eadem lingua respondit, ut cuncti</p>	<p>ἐν τοῖς χρόνοις τοῦ πατρικίου Ναρσῆ σφοδρῶς τὸ θανατικὸν ταύτης τὴν πόλιν ἐλύμηνατο. Ἐν δὲ τῷ οἴκῳ τοῦ προλεχθέντος Βαλεριανοῦ παῖς ὑπῆρχε Βουκόλος, πολλῇ ἀκακία καὶ ταπεινοφροσύνη συζῶν.</p> <p>Ἦνίκα δὲ ἐκ τῆς ατῆς τοῦ θανατικῆ συμφορᾶς καὶ ὁ τοῦτου οἶκος ἐκρούσθη καὶ μέχρι τῶν ἐσχάτων ἀπηνέχθη. Αἴφνης δὲ ἀρπαγείς ἐκ τῶν παρόντων, πάλιν εἰς ἐαυτὸν ὑπέστρεψε, τὸν δὲ κύριον αὐτοῦ πρὸς ἐαυτὸν κληθῆναι παποικεν. Τοῦτου δὲ ἐλθόντος, ἔφη αὐτῷ, λέγων· Ἐγὼ ἐν τῷ οὐρανῷ ἦμην καὶ τίνες ἐκ τοῦ οἴκου τοῦτου τελευτήσαι μέλλουσιν ἐγνων, ὁ δεῖνα, καὶ ὁ δεῖνα· σὺ δὲ μὴ φοβοῦ, τῷ γὰρ χρόνῳ τούτῳ οὐκ ἀποθνήσκεις. Ἴνα δὲ πληροφορηθῆς, τι ἀληθῆ λέγω ἐν τῷ οὐρανῷ με γεγονέναι, ἰδοὺ ἐπιτροπὴν ἔλαβον, ἵνα πάσαις ταῖς γλώσσαις λαλάσω.</p> <p>Καὶ ὡς οὖν</p>	<p>в лѣта на рѣа патрѣкѣа, сѣло вѣ великѣ морѣ вѣ градѣ семѣ. в домѣ же сво валерѣанѣ отрокѣ вѣ пастоѣ, смиренѣ велми. и простомѣ оумомѣ. вѣ вино же врѣм и вѣ виноу домѣ морѣ вывѣ великѣ. и вѣтрокѣ оубо разволѣв с. на смръть приде. скоро же възсхыщѣ с ѿ сѣдѣщѣи. пакы вѣрати с и гна повелѣ призвати. пришешо же емѣ възврѣвѣ на нь рече. азѣ вѣ нѣсѣхѣ вѣ и кто хоцетѣ в домѣ семѣ оумрѣти вчтѣи. онѣца и вѣнѣца. а бѣ ты не вѣи сн. ннѣ во не оумрѣши. и да оубо вѣроуѣши ѣко на нѣсѣхѣ вѣхѣ. се повелѣнѣе вѣхѣ. да вѣми ѣзгыкы проглю. ѣкоже самѣ сѣвѣси. ѣко греческа ѣзгыка не сѣвѣмѣ. но вѣбаче рци ми гречьскы и ѿвѣщаю ти. рекшо же емоу греческы. тоу абѣ ѿвѣща емоу ѣкоже вѣвѣмѣ почюдити с. в домѣ же патрѣкѣа виноу. на рѣз вше господю. сѣи доведѣнѣ кѣ вѣтрокѣу виноу. болгарьскомѣ к немѣу прогла ѣзгыкомѣ. вѣтрокѣ</p>	<p>вѣ лѣтѣхѣ патрѣкѣа глѣмаго на рѣи. сѣланѣ морѣ сын градѣ гѣувѣше. вѣ домѣу прѣрѣнаго валерѣана вѣтрокѣ бѣше волѣ пастырѣ. сѣ мномѣ незлобѣемѣ и смѣреномѣдрѣемѣ живѣи.</p> <p>взнѣга же ѿ тоѣже сѣмрътны бѣды и то до гѣувѣше с, и тѣ вѣтрокѣ оуѣзвѣнѣ вывѣ и да же до кончѣны приидѣ.</p> <p>взнѣдапѣ же възврѣвѣ вывѣ ѿ настѣжѣи, пакы вѣ себе възвѣрати с. гна же его кѣ немѣ призвати сѣтвори. томѣ же пришедѣш, рѣ емоу гл. азѣ на нѣи бѣ, котѣри ѿ дома сѣго оумрѣти хоцѣтѣ оубѣдѣ. вѣнѣца и вѣнѣца имена на рѣкѣ имѣ. ты же не вѣи с вѣ лѣто вѣи сѣ не оумрѣши. и ѣко извѣщенѣе прѣимѣши ѣко истинно гл на нѣи м быти, се повелѣнѣе прѣ да вѣвѣми згыкы възгл. ѣкоже оубо сѣвѣси елланьскыи згыкѣ не вѣдѣтѣ вѣсѣчьскы. нѣ обаче да познаѣши ѣко истинно гл, елланьскыи вѣи згыкомѣ прѣгли. и ѿвѣщаѣ ти. семѣу же гнѣ его елланьскыи провѣсѣдовавѣ, и тѣ тѣвѣже згыкомѣ ѿвѣща емоу.</p>

PL 77, 361 Книга IV, глава 26	PL 77, 361 Диди 2001, 418	Старобългарски превод на Диалозите на папа Григорий Велики Диди 2001, Pоg 104r	Среднобългарски превод на Диалозите на папа Григорий Велики (По Q.I.275, 199r)
<p>qui aderant, mirarentur. In ea quoque domo praedicti Narsar spatharius Bulgar manebat: qui festine ad aegrum deictus, et Bulgarica lingud locotus est; sed ita pyer ille in Ialia natus et nutritu, in eadem Barbara locutione respondit ae si ex eadem fuisset gente generates. Murati sunt omnis I qui audiebant atque ex duarum linguarum experiment quas eum antea nesisse nferat, crediderunt de omnibus quas probare minime valebant</p>	<p>ἐπίστασαι τὴν Ἑλληνίδα γλῶτταν παντελῶς οκ ἐγίνωσκον. Πλὴν μως ἵνα γνῶς τι ἀληθῆ λέγω τῇ ατῆ γλώσση ἀπεκρίθη ατῶ, στε πάντας τοὺς παρόντας θαυμάσαι. Ἐν δὲ τῶ ατῶ οἴκῳ σπαθάριος τοῦ προλεχθέντος πατρικίου Ναρσῆ ἦν ἀπληκευμένος, τῶ γένει βούλγαρος· οτος πρόσατὸν ἀπενεχθεῖς, τῇ τῶν Βουλγαρῶν γλώσση ἐλάλησαν ατῶ. Ὁ δὲ ατὸς παῖς ὁ ἐν τῇ Ἰταλίᾳ γεννηθεῖς καὶ ἀνατραφεῖς, οὔτω τὴν ατὴν βάρβαρον γλῶσσαν ἀποκριθεὸς ἐλάλει, ὡς τι ἐν ατῶ τῶ γένει πῆ ρχε γεννηθεῖς. Πάντες δὲ οἱ ἀκούσαντες τὰς δύο ταύτας γλώσσας ατὸν λαλήσαντα, ἄσπερ πρῶην οκ ἦδει, καὶ περὶ τφν λοιπῶν ἐπίστευσαν ἀληθῆ ατὸν λέγειν</p>	<p>же ѡнъ вѣз италїи роженъ прог҃ла к немѡу болгарьскы. іако и вѣз самѡи ѡнѡи странѣ, и роди с и вѣзг҃ласте. вси же слышавша и гл҃гоща и сима іазыкомѡ. и ѡ прочїихъ вѣрѡваша</p>	<p>іако вѣзѣмь тоу сѣщимь дивити с. вѣз том же домоу меченосець прѣбренѡго патрїкїа зѡвомаго нарси, бѣше натѣ родомь блзгарїнь. тѣ кѣ немѡу ѡвѣденъ бывъ блзгарьскымь зыкомь вѣзг҃ла емь. тѣ же ѡтрокъ иже вѣз италїи роженъ и вѣзпитанъ бывъ. тако тѣмь тоужимь зыком ѡвѣщаѣ гл҃аше. іакоже да ви вѣз томь зыцѣ роженъ былъ, вѣси же слышавше и дѣва сна жзыка того гл҃авша іаже прѣже не вѣдѣше, и о прочїи вѣрѡваш истинѣ томоу гл҃ати</p>

Проф. д-р Елка Мирчева
Институт за български език „Проф. Любомир Андрейчин“
Българска академия на науките
бул. „Шипченски проход“ 52, бл. 17
1113 София, България
elka_mircheva@ibl.bas.bg

Prof. Elka Mircheva, PhD
Institute for Bulgarian Language „Prof. Lyubomir Andreychin“
Bulgarian Academy of Sciences
52 Shipchenski Prohod Blvd., bl. 17
Sofia 1113, Bulgaria
elka_mircheva@ibl.bas.bg